

A Nyelvtudományi Intézet műhelyeiből

A nyelvi attitűd jelentősége a hangváltozási folyamatok vizsgálatában

A nyelvi változások általában lassú, több generáció alatt végbemenő folyamatok. Vannak azonban olyan jelenségek, amelyek feltűnően elütnek a korábbi szabályoktól, vagy a megszokottnál gyorsabban terjednek. Ilyen például egyes tulajdonnevek névelő nélküli megjelenése (*Fent vagy Facebook-on?, Szerintem Nyugatnál veszek valami kaját*), a *lehet* ige határozószóként való használata (*Lehet én is ott kötök ki ma este*) vagy az igei szerkezetekből képzett összetett főnevek visszaalakítása igévé (*Ebben a kórházban első-sorban magánrendelek*). Ezek a jelenségek a nyelvi szerkezeten belüli újítást, azaz innovációt jelentenek, és többnyire egy adott társadalmi csoporton belül jelennek meg először. Nyelvi innovációt vezető csoport lehet egy bizonyos korosztály, nem vagy társadalmi réteg. Általános megfigyelés, hogy az új jelenségek átvételében gyakran a felső középosztálybeli nők, illetve a képzett városi fiatal beszélők járnak elől.

Természetesen az innovációk nem feltétlenül szorítják ki a korábbi alakot a nyelvből. Számos alternatív forma létezik, amelyek használata nem köthető egyértelműen egy-egy társadalmi csoporthoz. Ilyen a *Ha fáradt is volt/Ha fáradt volt is, azért csak lefutotta a maratont* vagy az *A fiainak ma nincs leckéje/leckéjük*. Ezekben a formákban egy idő óta ingadozás figyelhető meg, és az anyanyelvi beszélők nagy része bizonytalan abban, hogy melyik helyes a kettő közül.

A nyelvi innovációk átvételében a kor, a nem és a szociális státus mellett fontos szerepet játszik a nyelvi attitűd is, azaz a nyelvhasználattal kapcsolatos beállítottság. A beszélők egy része jobban ragaszkodik a nyelvi normákhoz és a már ismert alakokhoz, azaz inkább konzervatív nyelvi attitűddel rendelkezik, mások nyitottabbak az innovációk felé, azaz inkább liberális beszélőknek tekinthetők. Az attitűd vizsgálatánál külön kell választani az explicit és az implicit attitűdöt. Az explicit attitűd a megkérdezettek saját nyelvhasználatáról alkotott véleményét tükrözi, és tudatos válaszokon alapul. A tudatos, gyakran tanult vagy csupán feltételezett normákat tükröző válaszok azonban eltérhetnek a beszélő teszthelyzetén kívüli attitűdjétől, amely a mindennapokban vezérli a nyelvi viselkedését. Érdekes példa erre az inessivusi, azaz a norma szerint *-ban/-ben* raggal kifejezendő jelentésben a *-ba/-be* alak használata. (Ezt a jelenséget laikusok ugyan gyakran szokták innovációnak, sőt, a nyelv romlására utaló példának tekinteni, holott az ingadozás már az ómagyar kortól, azaz a honfoglalástól kezdve jelen van a nyelvemlékekben.)

Az explicit attitűdöt egy kísérlet során kérdőívvel mértük, amelyben többek között a következő kérdésre kellett válaszolni, ötös skálán jelezve az egyetértés mértékét:

Mennyire ért egyet az alábbi állítással? 1: egyáltalán nem, 5: teljes mértékben.

Megüti a fülemet, ha valakitől ezt hallom: *Tegnap voltam egy buliba.*

Ennél a kérdésnél a megkérdezettek 44%-a az 5-ös számot jelölte meg, azaz nagyon zavarónak tartotta ezt a formát. Elvégeztünk egy implicit attitűdöt mérő tesztet is, amelynek során a résztvevők három percen keresztül spontán dialógusokból kivágott részleteket hallottak.

Ezek több, a beszélt köznyelvben gyakori jelenséget tartalmaztak, például a *-ba/-be* ragnak inessivusi értelemben való használatát (*Közbe a folyó kettéválik*). A résztvevők feladata az volt, hogy gombnyomással jelezzék, ha olyan jelenséget hallanak, ami szerintük helytelen. A *-ba/-be* ragnak a normától eltérő használatát a tesztalanyoknak itt már csak 24%-a vette észre és minősítette hibásnak. Ez azt mutatja, hogy ez az alak a beszélt köznyelvben sok nyelvhaználó számára nem számít stigmatizált formának.

Természetesen nemcsak a nyelvtan változik, hanem a beszéd is. A beszédhangok szintjén végbemenő változások ismert példája a hangsúlytalan szótagokban előforduló felső nyelvállású hosszú *í, ü, ú* szisztematikus rövidülése a 20. század során. Ma már a köznyelvi ejtésben a *szomorú, gyönyörű* és a *batyu, ürü* szavak utolsó magánhangzója egyaránt rövid. Ezt a folyamatot Magdics Klára 1960-ban megjelent, *A szóvégi magánhangzók rövidülése a köznyelvben* című cikkében (Nyelvtudományi Közlemények 62 (2), 301–324) kísérleti úton is kimutatta. Eredményei szerint a 70 évnél idősebb beszélők a fenti magánhangzókat a hangsúlyos hosszú magánhangzókhoz hasonló időtartammal ejtették, míg a 30 évnél fiatalabbnál mért tartamok a rövid magánhangzókéhoz közelítettek. Ez a folyamat ma a hangsúlytalan *ó* és *ő* magánhangzók ejtésében folytatódik, jelenleg főleg spontán beszédben. További példa az *á* hang előretolódása fiatalok ejtésében, amit Gósy Mária legfrissebb kísérleti eredményei igazolnak.

Az aktuálisan zajló hangváltozási folyamatokat többnyire idős és fiatal beszélők összehasonlításával szokás vizsgálni. Számos kísérlet igazolja például, hogy a dél-brit angolban a hosszú /u:/ hang, mint pl. a *fruit* 'gyümölcs' szó magánhangzója, hátsó nyelvállásból fokozatosan előretolódott. Ez a magánhangzó ma már nem a magyar *ú*-hoz, hanem az *ü*-höz hasonlít leginkább. A változás, bár kisebb mértékben, egyazon beszélő ejtésében is végbemeget, amint azt Erzsébet angol királynő 50 éven keresztül a televízióban elmondott és hanganyagként rögzített karácsonyi beszédeinek akusztikai elemzése bizonyítja.

A fiatal és idős beszélők magánhangzóinak összehasonlítását egy nemrég az angol nyelvben felfedezett jelenség nehezíti. Eszerint nemcsak a változásban érintett magánhangzók, hanem az összes magánhangzó képzése változik az életkor előrehaladtával: az idősebb beszélők magánhangzói zártabbak és hátrább képzettek, mint akár a kortárs fiatalokéi, akár az ő fiatalkori magánhangzóik. Ezért ha a fiatalok beszédében egy magánhangzó nyitabb vagy előrébb képzett, mint az idősek beszédében, akkor ez nem feltétlenül utal hangváltozási folyamatra, lehet, hogy általánosabb tendenciákat jelez.

A magánhangzók ejtése a magyarban is függ az életkortól. Az ejtémódot azonban nem csupán a kor befolyásolja: az akusztikai mérésekkel kimutatható, ám az átlagos nyelvhasználó számára tudatosan nem vagy nehezen hallható különbség az implicit attitűdjük szerint konzervatív, ill. liberális beszélőknél is megfigyelhető egyazon korcsoporton belül. A fiatal és konzervatív attitűdű beszélők zártabb és hátrább képzik a magánhangzókat, mint liberális attitűdű kortársaik, míg az idős liberális beszélők ejtémódja közelebb áll a fiatalok ejtémódjához.

Úgy tűnik tehát, hogy még a tudatosan nem kontrollálható beszédbeli jelenségekben is érvényesül az öntudatlan igazodás az egyes formákban manifestálódó nyelvi identitáshoz: egy liberális beszélő hajlamos az innovatív beszélőknek tekinthető fiatalok mintáit követni, míg a konzervatív nyelvhasználók jobban ragaszkodnak a meglévő, az idősebbek nyelvhasználatával azonosítható formákhoz.

Mády Katalin

A szerző az MTA Nyelvtudományi Intézete Elméleti Nyelvészeti Osztályának tudományos munkatársa. **A szerk.**